

Ziekentroost in boekvorm

Paul H.A.M. Abels

Toen de Sint-Janskerk in Gouda na de overgang van de stad naar de prins van Oranje in handen kwam van de aanhangers van de reformatie, verdwenen de aloude rooms-katholieke gebruiken en praktijken naar de achtergrond. De nieuw op te bouwen kerk moest tegemoet komen aan tal van behoeftes van de gelovigen en daarvoor nieuwe vormen vinden. Dat gold voor de liturgie, het kerkbestuur, de armenzorg, het onderwijs en nog veel meer onderdelen van het kerkelijk leven. Ook de geestelijke zorg voor zieken en stervenden, vanouds een voornaam taak voor priesters, moest op een andere leest worden geschoeid.

Met het schrappen van vijf van de zeven sacramenten – alleen Doop en Avondmaal werden gehandhaafd – verdwenen ook de zogeheten laatste sacramenten (Biecht, Ziekenzalving en Laatste Communie). Verder waren de gebeden voor het zielenheil van de overledene, het laten lezen van zielmissen, het opsteken van kaarsen en het aanroepen van Maria als middelares voortaan taboe. De troost die de katholieke kerk daarmee bood aan zieken en stervenden werd in de nieuwe gereformeerde kerk vervangen door een andere boodschap, waarbij troost bovenal gezocht werd in het voorhouden en uitleggen van het Woord Gods.

Begrafenistoet bij de Sint-Janskerk. Gekleurde afbeelding in het register op de Resolutieboeken van de St.-Janskerk (SAMH)

Naast het preken op zondag, het op huisbezoek gaan bij de lidmaten, het bedienen van Doop en Avondmaal, het sluiten van huwelijken en het verzorgen van catechismuslessen werd ziekentroost daarmee een van de belangrijke taken van de dominees, de dienaren des Woords, in de nieuwe kerk. Ziekte en dood waren steeds dichtbij in een tijd waarin de medische zorg nog in de kinderschoenen stond en veel aandoeningen onverklaarbaar waren. Het *Memento Mori* ('gedenk te sterven') klonk luid, evenals de waarschuwing dat iedereen altijd op de dood voorbereid moest zijn. Helemaal indringend klonk die boodschap in jaren dat de pest of andere besmettelijke ziektes in alle hevigheid woedden, zoals in Gouda in 1574, 1625, 1636 en 1673.¹ Iedereen liep daarbij het gevaar besmet te worden, niet in de laatste plaats degenen die beroepshalve aan het ziekbed moesten verschijnen. Dat gold ook voor dominees, tot schrik van kerkenraden en gemeenten, die bang waren op die manier hun voorgangers te verliezen. Goed opgeleide (universi-

tair geschoolde) dominees waren immers – zeker in de begintijd – moeilijk te vinden. Om die reden werden zij al snel ontlast van de directe zorg voor de zieken. Deze taak werd overgenomen door speciaal daarvoor aangestelde ziekentroosters, een ambt dat in Gouda vaak gecombineerd werd met dat van voorlezer en voorzanger.

Toch konden de dominees hun zorg niet volledig overlaten aan de ziekentroosters. De bekleders van dit ambt waren geen geschoolde theologen en daarmee beperkt in hun mogelijkheden. Vaak beperkten zij zich tot het voorlezen van gebeden en het uitspreken van wat troostende woorden aan het ziekbed. Zeker de wat beter gesitueerde lidmaten namen daar niet altijd genoegen mee, waardoor dominees zich toch gedwongen zagen tot ziekenbezoek. Zo'n bezoek werd Johannes Petraeus in 1635 noodlottig, die toen overleed aan de pest. De scriba van de Goudse kerkenraad tekende daarbij op dat men bevreesd was nog meer predikanten te verliezen door 'de veechlicheijt des tijts'.²

Om zelf dergelijke risico's te vermijden en de ziekentroosters, maar ook de zieken, op een andere manier stof tot overdenking mee te geven, doopte menig dominee daarom de ganzenveer in de inkt om gebeden en teksten tot troost der zieken uit te geven. Ook enkele Goudse dominees hebben dit in de zeventiende eeuw gedaan. Bijzonder daarbij is dat het gaat om twee dominees die theologisch lijnrecht tegenover elkaar stonden, met het leerstuk van de predestinatie (Goddelijke voorbeschikking) als geschilpunt. De interpretatie van dit calvinistische dogma had ook directe gevolgen voor de boodschap die aan zieken en stervenden meegegeven werd. Theologisch kennen de boeken van beide dominees dan ook fundamentele verschillen.

In de kern komt de predestinatieopvatting van de 'preciezen' erop neer dat volgens Calvijn God in Zijn almacht al voordat de mens op aarde komt heeft besloten of hij of zij in de hemel of in de hel komt. De mens zou uit zichzelf niets kunnen doen aan dit lot. Tegenstanders, de 'rekkelijken', betoogden dat de mens toch zoiets als een vrije wil zou hebben om dit eeuwige raadsbesluit te aanvaarden of te verwerpen. Dit geschil begon aan de Leidse universiteit met een dispuut tussen de hooglera-

Portret van Poppius

ren Arminius en Gomarus en bracht het land uiteindelijk aan de rand van een burgeroorlog. Gouda koos de zijde van de rekkelijken, tot deze partij veroordeeld en uit de gereformeerde kerk werd gezet op de Synode van Dordrecht (1618-1619). De Goudse dominees werden afgezet en twee van hen zelfs verbannen naar het buitenland. Van hen was Eduard Poppius de meest toonaangevende.

Hij was betrokken bij de oprichting van de Remonstrantse Broederschap, de kerkgemeenschap van de uitgestoten rekkelijken en keerde in het geheim naar

1. N.D.B. Habermehl, 'Leven in de schaduw van de dood', in: P.H.A.M. Abels e.a. (red.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis*, Hilversum 2002, p.301-305.

2. SAMH, Archief kerkenraad, inv.nr. 1: 27-11-1635.

Gouda terug om zielzorg te verlenen aan zijn volgelingen. Bij een van zijn tochten door Holland werd hij gearresteerd en gevangen gezet op Slot Loevestein, op een tamelijk vage verdenking van medeplichtigheid aan het beramen van een moordaanslag op de stadhouder, prins Maurits. Daar overleed hij op 9 maart 1624 in zijn cel.

Twee boekjes van Poppius

Bedroefde aanhangers van Poppius brachten nog in hetzelfde jaar in het geheim een klein gebedenboekje op de markt. Het belang van ziekentrost werd hiermee onderstreept, want het betreft *Christeliecke gebeden ten dienste van crancke personen, die boetvaardigh zijn ende in Christum ghelooven, so om voor ende met hunlieden van andere; als oock om van haer selven gedaen te worden*. Het titelblad vermeldt verder dat de gebeden op schrift zijn gesteld door genoemde Poppius, ‘in sijn leven Dienaer des Heeren Jesu Christi, in de Ghemeente binnen der Goude.’ De naam van de drukker ontbreekt, niet verwonderlijk getet op de zware vervolgingen waaraan de remonstranten blootstonden in die jaren, ook in Gouda. De titelpagina bevat slechts de sobere vermelding: ‘Ghedrukt in ’t Jaer ons Heeren 1624.’ Hieruit valt af te leiden dat het boekje kort na het overlijden van de auteur gedrukt moet zijn.

Van dit boekje is voor zover bekend slechts één exemplaar bewaard gebleven, dat vorig jaar opdook op een veiling in San Francisco. Het heeft een sleets, overslaand perkamenten bandje. Het kleinood kent een klein octavoformaat, geschikt om zo in de binnenzak bij je te

Titelpagina Poppius' Christeliecke gebeden

steken. Het is driftig gebruikt, want de bladzijden zijn beduimeld en rafelig. Dat prikkelt de fantasie. Voor Goudse remonstranten, die diepbedroefd moeten zijn geweest over de tragische dood van hun afgezette en opgejaagde predikant, moet het boekje een tastbaar en dierbaar aandenken aan hem zijn geweest, dat ze bij zich konden dragen als ze op weg waren naar een clandestiene godsdienstviering in de velden buiten de stad, beducht voor arrestatie en beboeting door baljuw Antony Cloots. De drukker moest zijn identiteit daarom ook

Titelprint Poppius' Siecken-troost

geheim houden. Afgaand op een ornament in het boekje, dat ook in andere werken voorkomt, lijkt het van de personen gekomen te zijn bij Pieter Rammazeyn, remonstrants boekdrukker die vanaf ongeveer 1619 een drukkerij had aan de Korte Groenendaal. In 1628, toen de vervolgingen van de remonstranten geluwd waren, werd het boekje opnieuw gedrukt, nu in Amsterdam. Van deze herdruk zijn meerdere exemplaren bewaard gebleven.

Het kleine gebedenboekje is niet het enige werk van Poppius dat bestemd was voor de zieken. Twee jaar la-

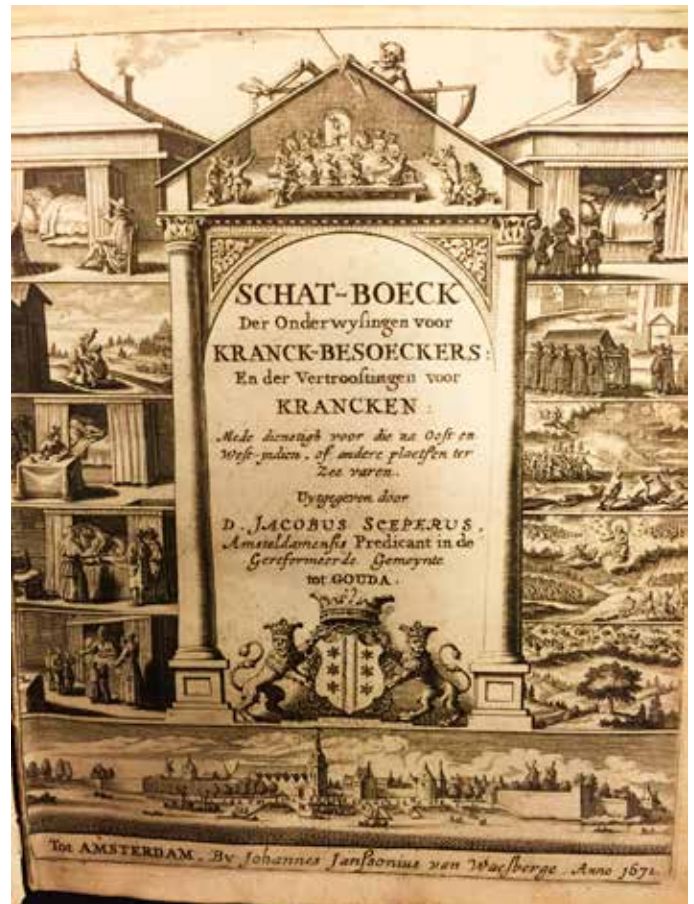
ter verscheen postuum een veel omvangrijker geschrift ten behoeve van het ziekenpastoraat. De titel is: *Siekken-troost. Dat is: Aensprake, onderwijsinge ende vermaninghe aen de krancke luyden van allerley soorten onder de Christenen, gherichtet nae den staet van de wandelinghe die se elck gheduyrende hare gesontheyt geleyt hebben.*

Het werd in 1626 te Amsterdam gedrukt door Jacob Aertsz. Calom, boekverkoper op 't Water in de Vyerighe Calom. Blijkbaar voorzag deze troostbundel voor de zieken in een grote behoefte, want er verschenen in de

jaren daarna nog diverse herdrukken. Feitelijk is het een *Unvollendete*. Poppius was van plan drie delen te schrijven, maar was bij zijn overlijden pas gevorderd tot het eerste deel. Het boekje werd door een niet genoemde geestverwant ter perse gebracht. Poppius wordt niet alleen bij name genoemd als auteur, maar ook in beeld. De titelpagina is namelijk verfraaid met een grote gravure, waarop de beeltenis van Poppius onmiddellijk herkenbaar is dankzij enkele portretten die van hem bewaard zijn. De ongesigneerde prent toont een bedstee, waarin een zieke man ligt. Zijn kussens zijn opgeschud en hoog opgetast om hem het liggen wat dragelijker te maken. Op de voorgrond een tafeltje met bekertjes en flessen, waarin waarschijnlijk medicijnen zitten. Het interieur veronderstelt dat het gaat om een belezene en niet arm-lastige man. Op de fraaie tegelvloer staan forse meubels, met op de kast tegen de achterwand vijf dikke boeken, waarvan er drie met de boekklampen naar voren staan. De Bijbel zal niet ontbreken. Aan het bed van de zieke zitten twee mannen. Het dichtst bij hem zit, gesticulerend, de predikant Poppius, herkenbaar aan zijn baard. Opvallend is dat hij niet naar de zieke kijkt, maar de lezer aankijkt. Meer naar achteren zit een man, die een hoed in zijn hand houdt. Ook de man die achter hen met de deurknop in zijn hand staat heeft een hoed in zijn andere hand. Het zou kunnen dat het hier gaat om ouderlingen die de dominee vergezellen. Familie lijkt niet aanwezig in de ruimte, wel een slapende hond op de voorgrond, mogelijk als teken van trouw aan het geloof. Met het gebedenboekje uit 1624 en deze *Siecken-Troost* uit 1626 wordt niet alleen duidelijk dat Poppius ook na zijn dood bij zijn remonstrantse geestverwanten in hoog aanzien bleef staan, maar ook dat zij zijn troostende en opbeurende woorden aan het adres van zieken grote waarde toekenden.

Een ziekentrost van Sceperus

Poppius richtte zich nog direct tot de zieken en stervenden zelf. De Goudse gereformeerde dominee Jacobus Sceperus, een geharnast tegenstander van de remon-

Titelpagina Sceperus' Schat-boeck

stranten, gooide het over een andere boeg. In 1671 probeerde hij de eerdergenoemde 'beroepsgroep' van de ziekentrosters een betere toerusting te geven op hun zware taak met zijn *Schat-boeck der onderwysingen voor krانck-besoekers*.

Het boek was nadrukkelijk ook bestemd voor personen 'die na Oost en West-Indien, of andere plaetsen ter zee varen.' Daarmee schreef hij primair een handboek voor professionals, al prijst hij de inhoud ook aan als 'vertrouwingen voor krانcken.' Het boek is dan wel gedrukt bij Johannes Jansonius in Amsterdam, maar draagt sterke

Goudse stempels. Fascinerend is de titelgravure, met het Goudse stadswapen dat wordt vastgehouden door twee leeuwen. Daaronder is een gedetailleerd gezicht op de stad te zien. Deze gravure toont een silhouet van Gouda, dat gedomineerd wordt door de Sint-Jan. Het Goudse karakter van het boek wordt verder benadrukt door een 'Opdragt' van de schrijver aan de vier burgemeesters van de stad, twee oud-burgemeesters en de Rentmeester van de Domeinen. Gualterus Wildevang, predikant van Gouderak en de theologiestudent Jacobus Sceperus junior tekenen voor twee lofdichten op de schrijver.

De titelgravure toont verder scènes die de troostende en vermanende boodschap voor de zieken illustreren. In het centrale deel, in het timpaan van de papieren tempel, is een vrolijk feestmaal te zien waar mannen en vrouwen zich tegoed doen aan drank en eten. Rechts wordt muziek gemaakt en links gedanst. Achter deze scène loert echter al de dood, in de vorm van een skelet met een giftige pijl in de hand. In de linkerkolom zien we achtereenvolgens een zittende man (waarschijnlijk een ziekentrooster) die bij een bed spreekt met een zieke man. Daaronder een scène die denkkelijk de parabel van de verloren zoon voorstelt. Dan weer de zieke man in zijn bed, die zijn laatste wilsbeschikking dicteert aan iemand – waarschijnlijk een notaris – die zit te schrijven aan een tafeltje. In de hoek staan twee mannen te wachten. In de daaropvolgende situatie staan beide mannen voor het bed, terwijl de zieke de hand van zijn vrouw vasthoudt. Deze vrouw en vijf treurende kinderen nemen in de onderste afbeelding afscheid van de zieke.

In de rechterkolom is bovenaan de dood ingetreden, zichtbaar gemaakt door zijn rugligging, gesloten ogen en – opnieuw – het skelet met een pijl. Vrouw en kinderen kijken ontzet toe. Dan volgt de uitvaart, waarbij de baar wordt gedragen door tien in het zwart geklede dragers met hoed. Achter de baar lopen de dominee en andere mannen. Vervolgens zijn er twee afbeeldingen van het laatste oordeel, om duidelijk te maken dat God beschikt wie ter helle zal varen en wie in de hemel komt. De laatste scène is een vredig landschap met engelen, waar degenen heen worden geleid die de Goddelijke genade deelachtig zijn geworden.

De prent in het boek van Sceperus verbeeldt de voorname taak van de ziekentrooster: het troosten en prediken van de heilsverwachting.

Waarde

De waarde van de zeventiende-eeuwse stichtelijke boekjes als bovengenoemde wordt bepaald door verschillende factoren. Belangrijk is de vraag of het werk zeldzaam is. Dat geldt in dit geval in extremis voor het kleine gebedenboekje van Poppius, aangezien daarvan in geen enkele Nederlandse bibliotheek een exemplaar bekend is. De oplage zal beperkt zijn geweest en het feit dat het verscheen in een tijd dat er sprake was van strenge vervolging van remonstranten zal niet bevorderend hebben gewerkt op de bewaarzucht van eigenaren. Dat het notabene in de Verenigde Staten op een veiling opdook is veelzeggend. Waarschijnlijk is het ooit meegenomen door een emigrant. Het andere werk van Poppius is minder zeldzaam en kent meerdere drukken. Exemplaren zijn voor 200 à 300 euro verkocht. Dat is een relatief lage prijs, wat ook te maken heeft met een kleine kring van potentiële kopers met een remonstrantse achtergrond. Boeken van Sceperus, net als van andere schrijvers van orthodox-gereformeerde signatuur, worden nog steeds gelezen in bevindelijke kringen. Vandaar dat hier veel hogere prijzen voor betaald worden. Dit soort werkjes zijn veelgezocht en er wordt grif tot ver over de 1000 euro voor betaald. Belangrijk is dan wel dat het boek compleet is en – bovenal – de fraaie titelgravure er nog in zit. De gereformeerde leer mag dan wel het geschreven en gesproken woord centraal stellen; plaatjes als deze worden ook in die kring niet versmaad en drijven de prijs op.

